

MÖVLUD SÜLEYMANLI NƏSRİNDƏ BƏDİİ ZAMANIN STRUKTUR ELEMENTLƏRİ

Bədii əsərlərdə zaman. İnsan təfəkkürü vasitəsilə qavranılan fiziki zaman yaşanılan hadisələrin ardıcıl gerçəkləşdiyi və yalnız irəliyə doğru inkişafda olan bir məfhumdur. Zamanın xronoloji axışı yalnız insanların təxəyyülü hesabına dəyişə bilər. İnsanlar öz xatirələri vasitəsilə yenidən ötüb keçmiş zamana qayıda bilər, yuxularında keçmiş zaman bir daha yaşaya bilərlər. Bədii əsərin sujetini daha da rəngarəng, maraqlı etmək üçün yazıçı zaman ünsürünü mətnin müxtəlif hissələrinə daxil edir. Bədii mətnlərdə rast gəlinən zaman tiplərini aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. Müəllifin hadisələri təsvir etdiyi təhkiyə zamanı, yəni epik zaman;
2. Hadisələrin cərəyan etdiyi zaman.

Bədii əsərlərdə epik zaman, əsasən, əsərin müəllif tərəfindən nəql edildiyi zamandır. Epik zaman mətnin formalaşdığı, yazıldığı zamandır. Hər hansı bir bədii mətnin epik zamanı dedikdə, həmin mətnin müəllif tərəfindən nəql olunduğu, yazıya alındığı, mətn formasına salındığı zaman nəzərdə tutulur. Təhkiyə zamanı ilə hadisələrin cərəyan etdiyi zaman üst-üstə düşməyə bilər. Təhkiyə zamanı yalnız hadisələrin nəql olunduğu vaxtı əhatə edərsə, hadisələrin cərəyan etdiyi zaman indiki, keçmiş və gələcək zamanları əhatə edə bilər. Hadisələrin cərəyan etdiyi zamana görə bədii mətnlər müxtəlif olur; tarixi əsərlər, mifoloji-simvolik əsərlər, müasir mövzulu əsərlər və s.

Retrospektiv zaman. Ənənəvi üslubda yazılan əsərlərdə hadisələrin cərəyan etdiyi zaman irəliyə doğru inkişaf edir. Modernist üslubda yazılan əsərlərdə isə bədii zamanın inkişafı fərqlidir. Müəllif əsərdəki ideyasını oxucuya daha aydın şəkildə çatdırmaq üçün bədii əsərdəki müxtəlif zamanları qovuşdurur. Bədii əsərlərdə keçmiş zamanın təsviri retrospeksiya adlanır. Əsərlərdə retrospeksiya həm müəllifin təhkiyəsində, həm də oxucunun yaddaşında, xatirələrində əks oluna bilər. Mövlud Süleymanlı keçmiş zamanla bağlı hadisələri qabartmaqla, xalqın tarixi, milli kimliyi, məsələlərinə toxunmuşdur. Bu cəhətdən müəllifin “Ceviz qurdu”, “Köç”, “Səs” romanları, “Quru kəllə”, “İt dərisi”, “Ağacın” hekayələri xarakterikdir.

Bədii mətnə retrospeksiyanın əsas funksiyası xalqın tarixi keçmişi, qədim adət-ənənələri, milli kimlik, soy-kökə bağlılıq kimi məsələləri oxuculara çatdırmaqdır. Bundan əlavə, retrospeksiya əsərin daha aydın qavranılmasına da xidmət edir. Əsərin oxucu üçün qaranlıq qalan məqamları sonradan obrazın xatirələri, müəllifin keçmişlə bağlı təhkiyəsi vasitəsilə aydınlığa qovuşur. Retrospeksiya üslub elementi olaraq, əsərlərin konfliktini mürəkkəbləşdirir və onun ilk oxunuşda qavranılmasının çətinləşdirir. Müəllif zaman içində zaman oyunu qurur. M. Süleymanlının “Köç”, “Səs” romanlarının, Yusif Səmədoğlunun “Qətl günü” romanının mövzu-ideya xüsusiyyətlərini anlamaq üçün əsərdəki zaman əlaqələrinin təhlili vacib şərtidir.

Mövlud Süleymanlı yaradıcılığında retrospeksiya hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrinin açılmasına xidmət edir. Yazıçının “Ceviz qurdu” romanında gənc tələbəqızın faciəli həyatı təsvir edilmişdir. Təhsil almaq üçün şəhərə üz tutan bu gənc qız öz sadələvlüyü ucbatından Xan adlı bir oğlan tərəfindən aldadılır və öz kəndlərinə bətnində övladı ilə qayıdır. Cəmiyyət tərəfindən qınanmamaq üçün hər kəsə, hətta öz ata-anasına belə yalan danışmağa məcbur qalan Əsmərin taleyi əsərin mərkəzi problemi. Müəllif Əsmərin yaşadığı faciənin səbəblərini romanın inkişafı boyunca obrazın xatirələri vasitəsilə oxucuya çatdırır. Bununla da, Əsmərin düşdüyü gərgin vəziyyətin səbəbləri məhz retrospeksiya, onun keçmişlə bağlı düşüncələri vasitəsilə oxucuya aydın olur. “...Pəncərənin o üzündə, Əsmərin gözlərinin qabağında axşam düşürdü. Həyətdəki ceviz ağacından o yana qaranlıq idi...Dörd ay bundan qabaq dənizin qırağında beləcə dayanmışdılar. Xan əlini onun çiyinə qoymuşdu. İndi də öz-özünə çiyinləri atdı. Dayanıb dənizə baxırdılar. Vaxtın elə bu çağıydı. Gözlərinin qabağında dənizə axşam düşürdü. İndi ceviz ağacından o yana olduğu kimi, o vaxt da suların dərin yerlərinə qaranlıq daha tez düşürdü. Qızın heç nə yadında yox idi –nə kənd, nə şəhər. Elə bil dünyaya beləcə, bu boyda, bu yaşda, bu geyimdə gəlmişdi. Başı hərlənirdi. Başını oğlanın çiyinə qoydu. Oğlan bu yaxınlığı tezliklə gözləmədiyi üçün diksindi, amma üstünü vurmadı:

–İstəyirsən, çimək.

–Çimək.–Qızın dırnaqlarının gözü sızıldışdı.

Oğlan soyunub özünü suya atdı.

Suya girdiklərindənimi, yoxsa havanın yavaş-yavaş qaraldığındanımı oğlan heykələ oxşadı. Günəşin havada qalmış son qırıntıları, səpələntisi altında oğlanın əzələli, iri gövdəsi rəngdən-rəngə düşürdü. Qızın əlləri alışıb yanırıdı, suyu heç hiss eləmədi...”[6, s.127]. Romanda Əsmərin xatirələri oxucunun Əsmərin Xanla tanışlığı, Xanın onun sevgisinə yalnız bir əyləncə vasitəsi kimi baxması, Əsməri aldatması və yarı yolda qoymasının psixoloji səbəblərini anlaması üçün bir vasitədir.

Müəllif əsərdə, yeri gəldikcə, Əsmərin ata-anası, yaşadığı kəndin insanların taleyi, onların keçmişi ilə bağlı da təsvirlərə yer verir. Bütün bu təsvirlər əsərdə cərəyan edən hadisələrin fonunda retrospektiv planda verilir. Məsələn, romanda Əsmərin anası Narıncın keçmişdə yaşadıkları təsvir edildiyində, həmçinin, kəndin digər insanların da həyatları barədə məlumatlar verilmiş olur. Əsərdən məlum olur ki, Narınc gənc yaşlarında kəndlərində Xalıl adlı bir oğlanla nişanlanır. Ailədə hər kəs bu nişanı arzulasa da, təkcə Narıncın yaşlı nənəsi bu izdivaca qətiyyətlə qarşı çıxır. Romanda qarının inadla bu nişanı pozmağa çalışmasının səbəbini oxucuya adınlaşdırmaq üçün müəllif retrospektiv üslubdan istifadə edir: “Narınc nənəsinin dizinin dibində oturub adı qoyulan neçə-neçə illər bundan qabaqkı Narıncı xatırlayırdı. Necə nənəsi danışmışdı, eləcə; payız idi, otlar tayalanmışdı. Balaca qapı tayasının dibində qardaşları Narıncı öldürmək istəyirdilər. Böyük qardaşı Narıncın boğazından yapışmışdı:

–Dua qıl, dili duasız ölmə.

¹¹⁹ AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Türkcü dünyası əlyazmalarının tədqiqi şöbəsinin elmi işçisi

Narının boğazı səhəng boynu kimi soyuq idi. On gün bundan qabaq arvadlı-uşaqlı kişiylə bir yerdə tutmuşdular. Başına qara salıb evin bir küncündə oturdular. Üstünə heç kəs gəlmirdi. Anası gecələr sakit-sakit, üz-gözünü didə-didə bir tikə çörək, bir damcı su gətirirdi, yanına qoub, içini çəkə-çəkə çıxırdı. Axırını gün qızının dizlərini qucaqlayıb hönküdü:

–Aç gözlərini, dərdin alım, aç. Gedirsən indi. Bu da bir dərd olmasın mənə.

Böyük qardaşı bayırda o birilərinə:

–Evdə yox,–dedi,–sonra evə girə bilmərik. Tayanın dibinə apar.

Qonum-qonşuda qızları, gəlinləri, oğul-uşağı içəri yığmışdılar. Yalnız böyüklər bayırdaydılar. Özlərini ovundura-ovundura, daha doğrusu aldada-aldada qurdalanırdılar.

–Sən ölüb canını qurtaracaqsan, –“bacı” sözü böyük qardaşın dilinin ucundan qayıtdı, –amma biz daha adam arasına çıxa bilməyəcəyik. –Kiçik qardaşına sarı döndü. –Get, çağır mollanı”[6, s.29-30].

M.Süleymanlının “Ceviz qurdu” romanından seçilmiş bu parçadan keçmişdə Narın və Xalılın ailələri arasında yaşanmış qanlı nəticələnən bir hadisə barədə məlumat alınır. Bu isə əsərdən sonrakı hadisələrin oxucu tərəfindən anlaşılmasına xidmət edir. Oxucu mətindəki bir situasiyanı qavramaq üçün həmin situasiyanı doğuran səbəbləri bilməlidir. Ümumiyyətlə, “Ceviz qurdu” romanında hadisələr bir-birindən asılı şəkildə cərəyan edir və müəllif kənd camaatının keçmiş barədə məlumat verməklə, oxucuda sovet rejiminin camaat arasında “sinfi bərabərlik”, “barış” adı altında tətbiq etdiyi müstəmləkəçilik siyasəti barədə təsəvvürlər yaradır. Məlumdur ki, Sovet hakimiyyəti qurulduğu ilk illərdən etibarən işğal etdiyi ərazilərdə möhkəmlənmək üçün xalqları siniflərə bölərək, onlar arasında hökmranlığını artırır. Bu məqsədlə böylərin, ağaların torpaqlarını müsadirə edərək, sözdə “sinfi bərabərlik” adı altında xalqların arasına nifaq salırdı. SSRİ miqyasında qolçomaq adlandırılan varlı kəndli sinfinin tamamilə aradan qaldırılması üçün hökumət bu təbəqəyə qarşı sərt tədbirlər həyata keçirir, kollektivləşdirmə adı altında sahibkar kəndlilərin mal-mülkü müsadirə edilərək, qolçomaq ailələri sürgünlərə məruz qalırdılar. Sovet hökumətinin xalqı parçalayaraq, maddi və mənəvi irsini istismar etməsi məsələsini yazıçı “Ceviz qurdu” romanında retrospeksiyanın köməyi ilə işıqlandırmışdır. Romanda Qara Bağır, Ayaz ağa kimi obrazlar vasitəsilə Sovet hökuməti qurulduqdan sonra mülkləri əllərindən alınmış, yurdlarından didərgin olunmuş, sürgün və qaçaq həyatı yaşamağa məcbur olan minlərlə insanın taleyini görünür. Əsərdə Yelləmçək kəndin ağası Ayaz ağanın hökumətin təqiblərindən qurtulmaq üçün kəndi tərk etməsini belə xatırladı: “Ayaz ağa kənddən gedəndə gecəydi. Nə qədər çalışdı ki, getdiklərini bilən olmasın, yola çıxanda bütün kəndi ayaq üstə gördü. Əlləri ağaclı yolun qırığında düzülmüşdülər. Ağanın atlıları faytonun yanılla o baş-bu başa at çapırdılar.

–Məni yola salmağamı çıxmırsız, ay camaat?!

Camaata bircə kəlmə söz lazım idi. Biri qabağa çıxaydı, “–Aya, vur, deyədi, vəssəlam...” Amma hamısı sırayla qurdalanıb gülümsədilər. Ağa da gülümsədi:

–Mənim yerimnən, yurdumnan muğayat olun, bu gün-sabah qayıdıb gələcəm. –Ağ aşığı görüb: –Gəl, oxuya-oxuya gedək mənən, –dedi, –oxuya-oxuya da gələrik. Gəl, hər mahnına bir onluq verirəm.

Aşıq çoxbilmişliklə boğazını arıtladı:

–Ağa, bu bir az başqa getməyə oxşayır. Ağlım kəsmir, bir də qayıdasan.

–Qayıdan günün olmasın, ahım tutsun onu, elə tutdu da! –Narının nənəsinin səsi gəldi. Camaat bir şey fikirləşənəcən ağanın faytonu qaranlığa qarışdı, yox oldu. Sonra dalbadal tufəng atıldı, camaatın başının üstündən vıyılıyla güllələr keçdi...

Səhəri kəndin ortasında Çapıq Komissar ona görə qışqırırdı:

–Kişi deyilsizmiş ki? Ağanı çağirtmırsız...

Onda mən təzəcə evlənmişdim. Üç gün idi arvadımın yanından çıxmırdım. Gecənin yarıcı gəlin dedi:

–Ağa qaçır.

Dik atıldım:

–İndi ona göstərəm, –dedim,–kürəyimdəki qamçı yerlərini. –Arvadım qarşımda diz çökdü. Bu, məni daha da coşdurdu...

Nə isə ağanın faytonu keçəndə mən də yolun qırağındaydım. Bilmirəm, hirsimi kim soyutmuşdu, birdən-birə dayanıb boş-boşuna gülümsəyirdim. Aşığımı deyim ki, ağanı görəndə həmişəki kimi, sıxıldım, çəkdim: “–Niyə mən söyməliyəm, qoy başqası söysün,–dedim ürəyimdə,–Bəlkə elə sabah qayıtdı, gəldi” [6, s.57]. Nümunədən göründüyü kimi, Ayaz ağa hökumət tərəfindən təzyiqlərə məruz qalıb kəndi tərk etməyə məcbur olsa da, yenə də ən son ana kimi öz ağa qüdrətini, ağa hökmünü kəndlilərin üzərində saxlaya bilər. Kənd camaatı onu sevməyə belə, ona qarşı çıxmağa cəsarət edə bilmir və narazılıqlarını yalnızca gülümsəməklə bildirirlər.

Bədii əsərdə müəmmalı, oxucunu intizarda saxlayan hadisələr nə qədər çoxdursa, həmin əsərin retrospektiv şərh olunması da bir o qədər önəmlidir. Oxucu üçün müəmmalı olan bu hadisələr yazıçı tərəfindən müxtəlif üsullarla izah olunur. Obrazların xatirələri, yuxuları, müəllif təhkiyəsində keçmiş dövr hadisələrinin yer alması buna misal ola bilər. Məsələn, M.Süleymanlının “Sığırçı Gülünün ala iti” adlı hekayəsində müəllif Gülünün fiziki eybəcərliyi ilə yanaşı, mənəvi eybəcərliyi təsvir edir. Bir ayağı gödək və axsaq olan bu insan xaraktercə də qəddar, qaraqabaq, xain biridir. Müəllif retrospeksiya vasitəsilə Gülünün ayağının axsaması və kənd camaatına olan kinin səbəblərini açıqlayır: “Nə atası yadıdaydı, nə anası, kəndin bütün evlərində, qapılarında böyümüşdü. Soruşanda ki, Güllü atan-anan yadıdadımı?

Deyərdi: “Yatdımını yuxu görəəm? Bu boyda kənd bircə məni saxlaya bilmədi, ayağımı bu günə saldılar, hamınız əclafsız, böyükdən kiçiyə, hayıfımlıacam bu tək ayayğımın üstündə, görərsiz!” [5, s.439].

“Köç”, “Ceviz qurdu”, “Səs” kimi iri həcmli əsərlərində M. Süleymanlı hekayələrinə nisbətən retrospeksiya daha çox müraciət etmişdir. “Köç” romanında retrospeksiya daha çox müəllifin təhkiyəsinə özünü göstərir. Müəllif romandakı hadisələr arasında əlaqənin anlaşılması, oxucuların xalqın taleyi, tarixi keçmiş ilə bağlı hadisələri daha yaxşı anlaması üçün əsərdə tez-tez keçmiş zamanla bağlı hadisələri nəql edir. Bu zaman retrospeksiya təhkiyənin irəliyə doğru inkişafının ləngiməsinə səbəb olur. “Köç” romanında retrospeksiya heç də müəllifin təhkiyəsi ilə yekunlaşmır. Romandakı keçmiş zaman Dədənin, Qoşqar elinin bilicisi olan qarının, Alayın, Bəkilin və başqa obrazların xatirələrində də əksini tapmışdır. Məsələn, romanda Qoşqar elinin bilicisi olan qarı qədim zamanlarda baş verən bir təbii fəlakəti xatırlamaqla, əslində, yaşının nə qədər qədim olduğunu bildirir: “Bir gün buludlar qarın-qarına dəydi, göylərin gözü yumuldu, çatı yoğunluğunda yağış yağdı, sel qopdu, qarğın oynadı, dərələr düz oldu, düzənlər dərə oldu, ilxı bağır çatdadan, it ürəyi dağdan, sürüləri bölük-bölük, naxırları pərən-pərən eləyən bir rüzgar əsdi. Qarşı dağın yarısı çatlayıb sürüşdü, arasında göl yarandı, onda mən telli bir gəlinidim” [4, s.48].

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Təranə Əhmədova retrospeksiyanın bədii mətndəki əsas funksiyalarını aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

- a) əvvəllər verilmiş məlumatları oxucunun yaddaşında bərpa etmək;
- b) təhkiyənin sonrakı inkişaf xəttini başa düşməkdən ötrü zəruri olan keçmişə dair yeni məlumatları təqdim etmək;
- c) əvvəllər verilmiş məlumatı təhkiyənin sonrakı şəraitində, başqa bir kontekstdə, retrospektiv hissəyə qədər təqdim olunana təhkiyədə deyilənləri nəzərə almaq şərti ilə yenidən nəzərdən keçirmək və yenidən qiymətləndirmək imkanı vermək;
- ç) mətni dolayısı ilə məzmun-konsept informasiyasına aid ayrı-ayrı hissələrini aktuallaşdırmaq” [1, s.36].

Retrospeksiyanın funksiyalarına nəzər saldıqda görünür ki, mətnə müəllifin müdaxiləsi olmadan oxucunun özünün də mətnə oxuduğu hissələri yada salması retrospeksiya sayılır. Ümumiyyətlə retrospeksiyanın əsas məqsədi bədii mətnə cərəyan edən hadisələrə yenidən baxışı həyata keçirməkdir. Məsələn, Mövlud Süleymanlının “Səs” romanının “Günah duası” adlanan ikinci hissəsini oxuyarkən, oxucu romanın ilk hissəsini xatırlamağa məcbur olur. Romanın ikinci hissəsindən seçilmiş parçaya nəzər salmaq yetərlidir: “Yasda on-on beş adam vardı vur-tut, o da qonum-qonşuydu... “Birdən-birə üstünə yağan fikirlərdən, düşüncələrdən Hələyin tükələri ürpəşdi... Paltarlarını soyunub suya girmiş kimi, günahlarını soyunub torpağa girdin, günahların qaldı yer üzündə qarala-qarala. Soruşdular:—Kimin palatlarıdır bunnar?—Mələykənin!.. Hamı xorla cavab veririr:—Mələykənin. Bu fikirlərdənmi, şəhər kimi səliqəylə salınmış qəbristanlıqdakı səssizlikdənmi, xoflandı, camaatın arasından bir-iki addım qabağa keçdi. Molla “Yasin” oxuyurdu, hələ səsi dəyişməmişdi, həmin səsi, üzü dəyişmişdi, bozarıb balacalaşmışdı, birdən-birə elə bil arıqlamışdı... Nolaydı, dediklərini bu camaatın anladığı dillə deyirdi. “Bu dünya günah qazanmaqçundümü ilahi, bu adam günahlarını yuyammadı. Günah suyla da yuyulmur, qanla da yuyulmur heç...” Elə bu yerdə molla fətiyə dedi, hələyi gözələri dolmuşdu, eynilə piano kökləyəndə olduğu kimi, içində inilti vardı, get-gedə qüssələnir, ağırlaşır torpağa dartılırdı, ayaqlarını sürüyə-sürüyə camaatın ardınca avtobuslara sarı getdi [3, s.183]. Göründüyü kimi, müəllif bu hissədə Mələykənin yas mərasimini təsvir edir və onun günahlarını yuya bilmədiyini yazır, lakin bu günahların nələrdən ibarət olduğunu qeyd etmir. Bu hissəni oxuduqda, oxucu yaddaşı vasitəsilə əsərin əvvəlki hissələrində Mələykə ilə bağlı olan hadisələri yada salır və Mələykənin bu dünyada qarala-qarala qalan günahlarını xatırlamış olur. Beləliklə də, oxucunun yaddaşı vasitəsilə əsərdəki hadisələrin əlaqəsi bərpa olunmuş olur.

Romandakı bütün hadisələri yada saxlamaq oxucu üçün problemə çevrilə bilər. Çünki qəbul edilən hər yeni informasiya əvvəlki informasiyanın unudulmasına səbəb olur. Bu zaman əsərdə müəllifin hadisələri xatırlatma üsulu olmasa, oxucu əsəri qavraya bilməz. Müəllif ötüb keçmiş hadisəni oxucunu xatırlaması üçün həmin hadisəni əsərə olduğu kimi daxil etmir. Keçmiş hadisə ilə bağlı obrazı, məkanı və ya müəyyən ifadələri əsərə daxil edir. M. Süleymanlının “Səs” romanının ikinci hissəsində Hələyin yazdığı “günah duaları” deyilənlərə misal ola ola bilər. Yazıçı Hələyin dilindən səsləndirdiyi dualarda oxucunun bu günahların nədən ibarət olduğunu daha yaxşı anlaması üçün keçmiş zamanı yada salır: “Analar var, oğul çörəyini yemədi ki, təmiz deyil, haramdı, yeyəndə içimə tük dolur, dedilər, yumaq bağlayır içim, heç kəsdə bir tikə təmiz, halal çörək tapmadılar, acınan öldülər, onlara bağışla. Bacısına bağışla Mələykəni, Umbikə bacısına ki, onunu günahlarının çoxluğundan səhərcən ulayırdı, öz duasını oxuyurdu, pəncərənin qeyb yerindən səni duya-duya dua qılırdı: Günah işləyirik, ulu Tanrı, yer əkib, toxum səpdiyimiz tək günah əkirik yer üzünə, bağışla bizi, soyuqluğumuzu ver. Burun suyu gözə damır, oğul ata yerində oturur, ata oğul yerində. Qarğışa tuş oldu yer üzünü, sənin alxışınla qahrdan qurtularıq... Amin, alxış dibi aydınlıq, qarğış dibi qaranlıq olar...” [3, s.191].

Göründüyü kimi, retrospeksiya əsərin ayrı-ayrı hissələrinin birləşdirilməsində mühüm rolə malikdir.

Perspektiv zaman. Bədii zamandan danışarkən, bu anlayışı yalnız retrospektiv zamanla məhdudlaşdırmaq olmaz. Əsərlərdə bədii zaman geriye döndüyü kimi, hadisələrin baş verməsi ehtimal olunan, gələcəyə doğru da yön ala bilər. Mətnə gələcəyə yönəlmiş, hazırda baş verməyən, lakin gələcəkdə baş verə biləcək hadisələri bildiren zamana perspektiv zaman deyilir. Dilçi Nuridə Novruzova mətnin qrammatik kateqoriyalarından danışarkən, prospeksiyanı belə səciyyələndirir: “Prospeksiya mətnin qrammatik kateqoriyası olub, mətndəki ardıcılığı və mətnlərin bir-birinə bağlılığını təmin edir. Daha doğrusu, bir mətndəki informasiyanı sonra baş verəcək hadisələrlə əlaqələndirir” [2, s.59]. Bundan belə nəticəyə gəlmək olar ki, prospeksiya da retrospeksiya kimi mətnin hissələri arasında əlaqəni təmin edir və mətnin daha yaxşı qavranılmasına xidmət edir. Prospektiv zaman oxucunu əsərdəki hadisələrin sonrakı gedişatına hazırlayır və oxucu gələcəkdə ola biləcək hadisələrə görə həyəcanlanır. Bu isə öz növbəsində əsəri daha maraqlı, daha oxunaqlı edir. Bu fikirləri M. Süleymanlının “Köç” romanından seçilmiş nümunələrlə əsaslandırmaq olar. Romanda həm təhkiyədən, həm də obrazların, xüsusilə, Qoşqar elinin bilicisi qarının dilindən xalqın gələcəyi və cərəyan edəcək hadisələrlə bağlı təsvirlərə rast gəlinir. “Köç” romanında

Qarı obrazı özündə şamanist xüsusiyyətləri birləşdirərək, gələcəyi görəbilmək bacarığına malik olan bir obrazdır. Yazıçı bu obrazın vasitəsilə oxucunu əsərdə baş verəcək növbətli hadisələrə hazırlayır. Romanın ikinci fəslində Qarı fal açaraq və yuxuları yozaraq Qarakəllə xalqın gələcəyi ilə bağlı məlumatlar verir: “Dədə dayanıb gözlüyüdü. Qarı yaxınlaşan kimi: – Yuxunu mən gördüm, nənə, –dedi. –Gördüm, dəvənin ağzı qanıyıb, ağzını açdı, başımnan aşağı qan töküldü, qana bələndim. –Qırğın başlanacaq,oğul, qan axıdılacaq. Qayıdın gündoğana” [4, s.55]. Göründüyü kimi, Qarının gələcəklə bağlı dediyi bu sözlər, əslində, perspektiv zamanla bağlıdır və oxucunu sonrakı hadisələrə yönləndirir. Başqa bir misalda yenə Qarının dilindən Alayın gələcəyi ilə bağlı məlumatlar verilir: “Çətin yaşayacaqsan, sənə çətin olacaq, ona görə də, tez evlənərsən, anana de, on altı yaşında evləndirsin. Gərək, buta verilə sənə. Yuxularına inan, yozdurma, nə görsən, o olacaq”[4, s.78].

Romanda Dədənin öz ölümünü əvvəlcədən hiss etməsi və buna görə də, ölümə hazırlaşması da perspektiv zamanla bağlıdır: “Dədə ağrısını-acısını unudub ayılmışdı, elə bil oğlan çağındaydı. Yastığa dikəlib dünyaya göz gəzdirdi, amma Dədə dünyanı çox dişinə vurmuşdu, bilirdi ki, birdən-birə canında oyanmış bu ayıqlıq ölüm ayıqlığıdı.

–Adına axşamı haçandı?–dedi.

–Sabahdı,–dedilər, –Dədə.

Dədə nurlana-nurlana gözlərini yumdu, yumulu gözlərinin içindən atlılarına baxa-baxa:

–Buyünnüyəm, sabah öləcəm, axşama kimi yer eliyin”[4, s.64].

Misallardan göründüyü kimi, prospeksiya da bədii mətnə retrospeksiya kimi hadisələr arasında əlaqə yaradır və mətnin qavranılmasına xidmət edir. Perspektiv zamanla retrospektiv zaman arasındakı əsas fərq isə bundadır ki, birinci oxucunu irəliləyən hadisələrə, baş verəcək əhvalatlara hazırladığı halda, ikinci oxucunu geriye doğru yönləndirir və ötüb keçmiş hadisələri xatırlamaqla əsərin ümumi qayəsinin anlaşılmasına xidmət edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Əhmədova T. Bədii mətnə retrospeksiya kateqoriyasının formalaşması (ingilis dili materialı əsasında). Dis. Bakı: 2005, 125 s.
2. Novruzova N. Mətn sintaksisi. Bakı: Təhsil, 2002, 184 s.
3. Süleymanlı M. Günah duası. Bakı: Gənclik, 1993, 232 s.
4. Süleymanlı M. Köç. Bakı: Yazıçı, 1984, 276 s.
5. Süleymanlı M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 320 s.
6. Süleymanlı M. Şəhər toylarının səsi. Bakı: Gənclik, 1985, 242 s.

Xülasə

Bədii əsərlərdə, xüsusilə romanlarda bədii zamanmüxtəlifformalarda təzahür edir. Əsərin təhkiyə olunduğu zamanla hadisələrin cərəyan etdiyi zaman bir-birindən fərqlənir. Bu məqalədə Mövlud Süleymanlı yaradıcılığında bədii zamanın özünəməxsus formaları və funksiyası araşdırılmışdır. Yazıçının əsərlərində zaman və hadisələr arasındakı əlaqə mühüm rola malikdir. Mövlud Süleymanlı yaradıcılığında retrospeksiya vasitəsilə xalqın tarixi keçmişi, milli kimlik və soy-kökə bağlılıq kimi məsələlər işıqlandırılmışdır.

Açar sözlər:*Mövlud Süleymanlı, bədii zaman, retrospeksiya, prospeksiya.*

Резюме:

В литературных произведениях, особенно в романах, литературное время проявляется в разных формах. Время происшествие события и время рассказывание произведения отличаются друг от друга. В данной статье рассматриваются уникальные формы и функции художественного времени в творчестве Мовлуд Сулейманлы. Связь между временем и событиями в произведениях писателя играет важную роль. В произведение Мовлуд Сулейманлы были освещены история людей, их национальное самосознание и патриотизм через ретроспекция.

Ключевые слова:*Мовлуд Сулейманлы, литературное время, ретроспекция, проспекция.*

Summary.

In literary works, especially in novels, literary time appears in different forms. The time of stories are told when they occur differs. This article examines the specific forms and functions of literal time in the work of Mowlud Suleymanli. The relationship between time and events in the writer's works has an essential role. Throughout Mowlud Suleymanli's works have been covered through retrospective issues such as the history of the people, their national identity and patriotism.

Key words:*Mowlud Suleymanli, literal time, retrospection, propection.*

Rəyçi: dos. Dilbər Zeynalova